

उपयोग :- विषाणू, किटकप्रतिबंधक आणि डास दूर ठेवण्याचे गूण या वनस्पतीत आहेत. वातावरण शुध्दीकरण मदत करणारी ही प्रजाती हिंदू धर्मात घराच्या समोर लावतात. खोड व मुळापासून तयार केलेली माळा वैष्णव, वारकरी, कृष्णप्रेमी आपल्या गळ्यात घालतात. पानांचा वापर विषाणू प्रतिबंधक असल्याने खाण्याच्या पदार्थात केला जातो. पानांचा काढा कफ, दमा फुफ्फुसाचे व श्वसनाचे विकार दुर करण्यासाठी केला जातो. पानांचा काढा हगवण, अतिसार, ताप, कृम, मलेरिया, स्वाईन फल्यू, हत्तीपाय, कातडीचे विकार इ. आजारामध्ये उपचारासाठी मोठ्या प्रमाणात केला जातो.

उपयोगी भाग - सर्व भाग

सदाफुली - Catharanthus roseus, Family Acanthaceae

सर्वत्र परिचित असलेली सदाफुली कर्करोगा सारख्या भयावह रोगावर वापरली जात असल्याने या वनस्पतीची एक फूलझाडावरच औषधी लागवड होणे आवश्यक आहे. या वनस्पतीस शास्त्रीय भाषेत कथेरॅन्थास रोझीयस या नावाने ओळखले जाते. ही वनस्पती मुळची अमेरिकेतील असून भारतात बागबगीच्यामध्ये शोभेची वनस्पती म्हणून लागवड केली जाते.

रंगसंगतीच्या प्रकारानुसार सदाफुलीचे मुख्य तीन प्रकार आढळून येतात यात अल्बा जातीचे फुले पांढरी रोजस जातीची गुलाबी तर ओसीलाटी जातीची मध्यभागी गुलाबी टिपका पांढरी फुले असतात. हि वनस्पती वर्षायु असून पाने साधे समोरासमोर आलेली असतात. वर्षभर फुले असण्याच्या स्वभावामुळे या प्रजातीस सदाफुली असे म्हणतात. लागवड वी पेरून रोपे तयार करून केली जाते.

उपयोगी भाग- पाने, मुळे, बिया

औषधी उपयोग:- या वनस्पतीचा उपयोग मधुमेह आणि कर्क रोगावर केला जातो. डोके दुखी, रक्तस्त्राव इ. वरती पानांचा वापर केला जातो. अशा सुंदर झाडाचे अनेक उपयोग असल्याने त्याची लागवड होणे आवश्यक आहे. तसेच कर्क रोगावर उपचारासाठी या प्रजातीला प्रचंड मागणी आहे.

स्टिव्हिया- Stevia reboydiana, Family Astersceae

नित्य वापरात असलेली साखर मधुमेही रुग्णांना घातक असल्याने ती खाण्याविषयी बंधने घातली जात आहे. अशा लोकांसाठी स्टिव्हिया वनस्पती वरदानच म्हणावी लागेल. या वनस्पती पासून मिळणारी शर्करा मधुमेहीना खाण्यायोग्य मानली जात आहे. सामान्य साखरेच्या तुलनेत स्टिव्हिया पासून मिळणारी साखर ही ३०० पट अधिक गोड असते. रक्तातील साखर नियंत्रणाकरिता ही नैसर्गिक पणे काम करते. यामुळे हिला जास्त मागणी आहे. या कारणांमुळे या वनस्पतीच्या लागवडीला मोठा वाव आहे.

ही बहूवर्षीय वनस्पती असून ६० ते ७० सेमी पर्यंत वाढते. पाने साधी देठविरहीत, भाल्यासारखी शॅडयाला टोकदार कडा करवतीसारख्या कातरलेल्या असतात या वनस्पतीस लहान आकाराची पांढरी फुले येतात.

उपयोगी भाग : पाने

उपयोग :- रक्तातील शर्कराचे नियंत्रण, स्वादूपिंड कार्यक्षमता वाढविणे उर्जेचे संतुलन, रक्तदाब नियंत्रण, कातडीचे विकार आणि अवास्तव मेंदू जाळण्यासाठी उपयोग केला जातो. चहा किंवा आहारामधून या शर्कराचे सेवन केले जाते. शुन्य कॅलरी या प्रजातीस असल्याने वजन वाढीला प्रतिबंधक म्हणून वापर केला जातो. पौष्टीक असल्याने अनेक उपपदार्थांची निर्मिती या प्रजातीच्या पानापासून केली जाते. हर्बल टी पावडर, सरबते, जाम जेली, चॉकलेट, सॉफ्ट ड्रिक्स इ. पदार्थ निर्मिती केली जाते.

प्रकाशक व मार्गदर्शक

डॉ. मंदार गीते

वरिष्ठ शास्त्रज्ञ व प्रमुख

कृषि विज्ञान केंद्र, सिंधुदुर्ग

लेखन व संकलन

सरीता बेळणेकर

शास्त्रज्ञ (उद्यानविद्या)

मोबा. ९४२९९४०४९८

संपर्क

कृषि विज्ञान केंद्र सिंधुदुर्ग

मु. पो. किल्लोस, ता. मालवण,

जि. सिंधुदुर्ग-४१६६१६

संपर्क. ९४२२४४९०९८

e_mail - kvksin@rediffmail.com

Website - www.kvksinfarmsciencecenter.org

सिंधुदुर्ग जिल्हा कृषि प्रतिष्ठान, किल्लोस संचालित

कृषि विज्ञान केंद्र सिंधुदुर्ग "औषधी वनस्पती संवर्धन"

भारतीय शेती व्यवसाय अधिक बलशाली आणि उत्पादनक्षम होण्यासाठी सर्वच स्तरावरून प्रयत्न सुरू आहेत. उदा. विविध पिकांच्या सुधारित जाती, आधुनिक तंत्रज्ञान, पाणी व्यवस्थापन इ. बाबींचा अवलंब केला जात आहे. याच पार्श्वभूमीवर औषधी व सुगंधी वनस्पतींची लागवड हा एक फायदेशीर शेती व्यवसाय होवू शकतो.

आज जागतिक बाजारपेठेत औषधी व सुगंधी वनस्पतींची उलाढाल मोठी असून दिवसेंदिवस वाढत आहे. सदर बाजारपेठेत भारताचा सहभाग नगण्य आहे. आपल्या देशातील मध्यप्रदेश, राजस्थान, पंजाब, हरियाणा, तामिळनाडू, केरळ, कर्नाटक, महाराष्ट्र, आंध्रप्रदेश या राज्यात व्यापारी तत्वावर औषधी वनस्पतींची लागवड केली जाते.

कोकणामध्ये मोठ्या प्रमाणावर जैवविविधता आढळून येते. येथील जमिन तसेच हवामान विविध पिकांच्या लागवडीसाठी पुरक आहे. निसर्गत: विविध प्रकारच्या वनस्पती या भागात मोठ्या प्रमाणात आढळून येतात ज्याचे संवर्धन आणि पुनरुत्पादन करणे गरजेचे आहे. याच उद्देशाने कृषि विज्ञान केंद्र सिंधुदुर्ग मार्फत औषधी व सुगंधी वनस्पतीच्या संवर्धनाच्या उद्देशाने विविध कार्यक्रम राबविण्यात येत आहेत. महाराष्ट्र राज्य फलोत्पादन आणि औषधी वनस्पती मंडळ, पुणे यांचे सहाय्याने कृषि विज्ञान केंद्र सिंधुदुर्ग मार्फत किल्लोस येथे औषधी वनस्पती व सुगंधी रोपवाटीका प्रकल्प सुरू करण्यात आला आहे.

जिल्हयातील शेतकऱ्यांनी विविध औषधी व सुगंधी वनस्पतीची लागवड केल्यास खालील फायदे होवू शकतात.

१. दिवसेंदिवस भेडसावणारा रोजगाराचा प्रश्न सुटेल. औषधी वनस्पतींची लागवड, काढणी प्रक्रिया उद्योग, रोपवाटीका, वनस्पती संग्रह संवर्धन या कामी लोकांना रोजगार मिळेल. औषधी व सुगंधी वनस्पती प्रक्रियेवर आधारीत उद्योगधंदे जसे कि अगरबत्ती अत्तरे, सुगंधी द्रव्ये, साबण, किडनाशके, खते इ. सारखे व्यवसाय सुरू केल्यास ग्रामिण भागात रोजगार निर्माण होवू शकतो.
२. औषधी वनस्पतींना आंतर्राष्ट्रीय बाजारपेठेत प्रचंड मागणी आहे. ही मागणी पूर्ण करून आपल्या देशाला परकिय चलन प्राप्त होवू शकते.
३. सुमिळ वनस्पतींची लागवड केल्यास संवर्धनास मदत होईल.
४. पारंपारिक शेतीबरोबरच औषधी वनस्पतींची शेती केल्यास त्यांचे उत्पन्न वाढण्याकरिता मदत होईल.
५. आदिवासी बांधवना वनौषधी विषयीचे परिपूर्ण आधुनिक ज्ञान दिल्यास त्यांचे जीवनमान उंचविण्यास मदत होईल.

सर्वसामान्यतः आढळणाऱ्या औषधी व सुगंधी वनस्पती

अश्वगंधा – *Withania somnifera* (L.) Dunal; Family Solanaceae

अश्वगंधा या वनस्पतीस अश्व शक्तीचे प्रतिक मानले जाते. तसेच या वनस्पतीच्या मुळांच्या सेवनाने अश्वप्रमाणे घोड्याप्रमाणे शक्ती येते आणि मुळांना घेड्याच्या लिदीप्रमाणे गंध येतो म्हणून या वनस्पतीस अश्वगंधा नावाने संबोधले जाते.भारतामध्ये महाराष्ट्र, राजस्थान, गुजरात, कर्नाटक, आणि मध्यप्रदेश राज्यांत ही वनस्पती आढळते. या वनस्पतीला देशात व देशाबाहेर वाढत असलेली मागणी यामुळे महाराष्ट्रात जळगाव, बुलढाणा, अकोला, पुणे, अहमदनगर व नाशिक या जिल्ह्यांमध्ये लागवडीखालील क्षेत्र वाढत आहे.

वनस्पतीचे वर्णन :- हे २-४ मीटर वाढणारे

झुडूम बऱ्याचदा माळरान, गटारी, बांध इ. ठिकाणी निसर्गतः आढळून येते. तथापि, दमट वातावरणात या वनस्पतीची वाढ होत नाही. कोरड्या, कमी पावसाच्या आणि थंड हवामानात वाढ चांगली होते. जंगलात व पडीक जमिनीत वाढणारी अश्वगंधा, आस्कंद म्हणून ओळखली जाते. ज्या वनस्पतीची व्यापारी तत्वावर लागवड केली जाते ती बाजारी अश्वगंधा किंवा नागोरी अश्वगंधा. हे पीक हंगामी असून याच्या झाडांची वाढ ५० - १५० सेंमी इतकी होवू शकते. फुले लहान गुच्छात पिवळसर हिरवी, देठरहीत असतात. फळे गोलाकार, मऊ असून पिकल्यावर लाल होतात आणि पुष्पकोषाने झाकलेली असतात. बिया पिवळ्या रंगाच्या व किडनीसारख्या असतात. फुले सप्टेंबर - ऑक्टोबर महिन्यात येतात. या वनस्पतीची मुळे बरिच, लांबीला कमी, तिसूळ आणि पांढरी असून पौष्टिक असतात. या वनस्पतीच्या मुळांचे सेवन केल्याने घोड्याप्रमाणे उत्साह व मैथुन सामर्थ्य शक्ती वाढते.

उपयोगी भाग : मुळे

औषधी उपयोग : वातव्याधी आणि दौर्बल्यात अश्वगंधामुळसिध्द तेल अंगास चोळण्यासाठी वापरतात. ब्रण लवकर भरून येत नसल्यास अश्वगंधाचूत पोटात देतात. धातुपुष्टीसाठी अश्वगंधा चूर्ण दुधाबरोबर देतात. मातेच्या दुधवाढीसाठी अश्वगंधा, भुईकोहळा आणि जेठमध यांचा काढा गड्याच्या दुधातून देतात. अश्वगंधा उत्तम निद्रा जनन आहे. म्हणून सोमनिफेरा असे म्हणतात. शुक्राणू व मांस वाढीसाठी अश्वगंधा चूर्ण घेतात. सांधेदुखी, रक्तविकार, हृदयदौर्बल्य, श्वेतप्रदर याविकारांवरही चूर्ण देतात.मुळांचा उपयोग मूत्रविकारत, कफविकारात, श्वेतप्रकार विकारात केला जातो. लागवड विद्यापासून केली जाते.

भुई आवळा – *Phyllanthus amarus*

Family Euphorbiaceae

उपयोगी भाग संपूर्ण झाड

भुईआवळा भुईआमला जंगली आवळा या प्रचलित नावांनी या

वनस्पतीसस ओळखले जाते.भुईआवळा वनस्पती इफोरबीशी या कुळातील आहे. भारतामध्ये समुद्रसपाटीपासून ७०० मी. पर्यंत हि वनस्पती आढळते. पावसाळ्यात उगवून येते आणि त्यानंतर २-३ महिन्यात फुलाफळावर ही वनस्पती येते.महाराष्ट्र,कर्नाटक, तामिळनाडू,उत्तरप्रदेश, हरियाणा,पंजाब,केरळ,आंध्रप्रदेश,बिहार,

ओरिसा, पं.बंगाल इ. ठिकाणी ही वनस्पती आढळून येते. मोठ्या प्रमाणात ही वनस्पती औषधी वनस्पती म्हणून वापरली जात असल्याने मागणी वाढली असून लागवडीसाठी मोठा वाव निर्माण झाला आहे.

उपयोग :- या वनस्पतीचे पंचाग विषणूजन्य रोग विशेषतः हेपेटायरसिस बी यावर अत्यंत प्रभावी आढळून आले आहे. भुईआवळीचे औषधे मुत्रल आहे. तसेच जीवाणू व बुरशीजन्य रोगामध्येही उपयुक्त ठरले आहे. हृगवण, कावीळ कॅन्सर गर्भरोधक म्हणून वापरले जाते मधुयासत्यादी तेल, पिपल्लादी घृत च्यवनप्राश इ. आयुर्वेदीक औषधामध्ये याचा वापर केला जातो. ताजी पेस्ट व लोणी मिश्रीत औषध कावीळमध्ये दिले जाते. लागवड विद्यापासून केली जाते.

ब्राम्ही – *Bacopa Monerii*, Family Scrophulariaceae

ब्राम्ही काहीशी घोळ भाजीसारखी असते. ब्राम्ही जात ही काही अशी दुर्मिळ होत असल्याने त्याची लागवड करणे आवश्यक आहे. उष्ण व समशितोष्ण कटिबंधामध्ये पानथळ जागी ही प्रजाती आढळते. पाण्याच्या कडेने असलेल्या ठिकाणी ही प्रजाती कमी अधिक प्रमाणात आढळते. पावसाळ्यात आढळ असलेल्या ठिकाणी ही प्रजाती झापाटयाने पसरते. समुद्रसपाटीपासून सुमारे १३०० मी. उंचीपर्यंत आढळते. गुळगुळीत जमीनीवर पसरलेले जुनाट प्रत्येक पेरावर मुळे आलेली असतात फुले निळसर गुलाबी पांढऱ्या रंगाची असतात. या प्रजाती सप्टेंबर - ऑक्टोबर मध्ये फुले येतात. फुले शेंडयाला एक एकटी असतात.

हवामान व जमीन - पाणी धरून ठेवणाऱ्या सर्व प्रकारच्या जमीनीत ही वनस्पती आढळते. सातत्या आसपास सामू असलेल्या मध्यम भारी जमीन लागवडीसाठी योग्य असते. १५ ते ८० डिग्री तापमानात आणि ५ ते ७.५ सामू असलेल्या जमीनीत मुख्यत्वेकरून लागवड केली जाते. हिवाळ्यात या प्रजातीची वाढ मंदावते तथापी पाणी दिसल्यास वाढ चांगली होते.

जाती :- सुबोधक प्रयागकाशी आणि सीम-जागृती या बहूवर्षिक जाती वर्षाला दोन वेळा कापणी योग्य होतात

लागवड :- खोडापासून केली जाते. ३ डोळे असलेले ५-१० से. मी. आकाराचे खोडाचे छोट घेवून लागवड पावसाळ्यात केली जाते.

गुणवर्धन व उपयोग :- डोळे व मज्जासंस्था यांना पुष्टी व शांतता उत्पन्न करण्यासाठी ब्राम्ही एक अनमोल द्रव्य मानले जाते. उन्माद अपस्मार मानसिक दुबळेपणा दूर करून ब्राम्ही वर्धनाचे काम करते. यासाठी ब्राम्हीरस मधातून दिला जातो. ब्राम्ही पंचागचूर्ण स्मरणशक्ती वाढविण्यासाठी मधातून देतात. ब्राम्ही रासात त्रिफला, कचोरा, वाळा इ. घटक टाकून तयार केलेले सिध्दतले केसांसाठी व मनशांतीसाठी तयार केले जाते. ब्राम्हीमुळे रक्तदाब कमी होतो.

उपयोगी भाग - सर्वभाग

काळमेथ - *Andrographis pariculata*, Family Acanthaceae

वनस्पती शास्त्र

दोन ते तीन फुट वाढणारी ही वर्षायु वनस्पती आहे. खोड व फांदा चौकोनी असतात. पाने समोरासमोर देठ असलेले भाल्यासारखी टोकदार निमुळती होत जाणारी असतात. गर्द हिरवी पाने आणि पानावरील शिरा आणि विशिष्ट काळानंतर येणारा पुच्छगुच्छ या प्रजातीची ओळख करून

देतो फुले पांढरी आणि फुलांच्या पाकळ्यांवर गुलाबी रंगाचा तिपका असतो. फळे एक ते दोन से. मी. आकाराचे शेंगासारखे परंतू घपटे, मोहरी सारखे अत्यंत बारीक बियाणे असते बियाणे बदामी रंगाचे असते.

औषधी उपयोग : मलेरिया, टॉयफॉईड, सुज, जुनाटताप, कडकीपोटाचे विकार, पित्त, मधुमेह, अपचन, यकृताचे विकार इ. रोग नियंत्रणासाठी प्रजातीचा वापर केला जातो. परंपरागत औषधी पध्दतीमध्ये रक्तशुध्दीकारक, शरीर दुर्बलता, हावण, गॅस इ. विकारात उपयोग केला जातो.

यकृताचे वाढते विकार, मलेरिया, टॉयफॉईड सारख्या भयावह रोग नियंत्रणासाठी या वनस्पतीचा उपयोग होत असल्याने राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय बाजारपेठेत या वनस्पतीची मागणी वाढत आहे. या वनस्पतीची आंतरापिक म्हणून परंपरागत पिकामध्ये लागवड शक्य आहे.

उपयोगी भाग - सर्व

कृष्ण तुळस - *Ocimum anieflorum*, Family Acanthaceae

राम तुळस व कृष्ण तुळस असे तुळशीचे दोन मुख्य प्रकार आहेत. तुळशीचे पंचाग पाने खोड आणि मुळे औषधामध्ये वापरले जाते. राम तुळशीचे खोड आणि पाने गर्द हिरवी तर कृष्ण तुळशीमध्ये खोड आणि पाने निळी आणि जांभळी असतात. राम तुळस, कर्पूर तुळस, माळी तुळस, वैजयंती तुळस, वृंदा तुळस, बर्बर तुळस, सव्जा विलायती तुळस इ. तुळशी औषधाबरोबर धार्मिक कार्यासाठी वापरल्या जातात. तुळस ही औषधीबरोबरच सुगंधीही आहे. सुगंधी द्रव्ये उत्तर, अंगरबती वनविण्यासाठी वापरले जाते. हर्बल टी मध्ये अलीकडच्या काळात तुळशीचा वापर वाढला आहे.

ही प्रजाती उष्ण कटिबंध देशात जगभरात सगळीकडे कमी अधिक प्रमाणात आढळून येते. समुद्रसपाटीपासून २००० मी. उंचीपर्यंत ही प्रजाती आढळते. ही ३ ते ४ फुट वाढणारी वनस्पती बहूवर्षाय केसांनी आच्छादलेले सुवासिक क्षुप आहे. खोड टणक कठिण आणि त्यावर अनेक फांदा आलेल्या असतात. पाने समोरासमोर अंडाकृती असतात. पानांच्या दोन्ही कडा एका रेषेत काहीशा कातरलेल्या असतात. फुले निळी जांभळट पानांच्या देठातून पुष्प गुच्छावर एकवटलेली असतात. यास आपण मंजिरी म्हणतो. वाळल्यानंतर यापासून मोहरीपेक्षा लहान आकाराचे काळे बी मिळते. झाड रेशमी केसांनी अच्छादलेले असते.

लागवड : तुळशीची लागवड विद्यापासून किंवा रोपे तयार करून केली जाते.

